

MÜZAKİRƏ VƏ DISKUSSIYA
ОБСУЖДЕНИЯ И ДИСКУССИИ
DEBATES AND DISCUSSIONS

ABBAS ABBASOV (*Azərbaycan*)^{*}

YAZILI ABİDƏLƏRİN LEKSİKOQRAFİYASININ ƏSASLARI
(“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında)

Xülasə

Məqalədə yazılı abidələrin mətnləri əsasında müxtəlif növ lüğətlərin hazırlanması məsələləri işıqlandırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında tərtib olunmuş izahlı lüğətlər barədə təhlil aparılır, dastan üzrə yeni elektron lüğətlərin tərtibi prinsipləri araşdırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında konkordansın hazırlanması prinsipləri və formaları şərh olunur. Yazılı abidələrə aid xüsusi elektron lüğətlərin dil tarixinin tədqiqindəki əhəmiyyəti açılır.

Açar sözlər: *yazılı abidə, tezlik lüğəti, əlifba-tezlik lüğəti, əks-əlifba lüğəti, Konkordans.*

Yazılı abidələr qədim dövrdə qələmə alınmış kitabələr, müxtəlif tipli əlyazmalarını (fərmanlar, məktublar, sənədlər, məlumatlar və s.) əhatə edir. Hər bir dilin yazıya qədərki və sonrakı yazılı dövrləri vardır. Ə.Dəmirçizadə türk dillərinə dair ilk mənbələri ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Onun fikrinə görə: “Əksərən türk dilləri ailəsinə mənsub dillərin vahid xalq dili halında formalaşmasından əvvəlki dövrdə qəbilə və ya tayfa dilləri əsasında yazılmış kitabələri və s.-ni ümumi ilk mənbələr, bu və ya digər dilin xalq dili halında formalaşması dövründə yazılan və ümumxalq dilinin ilk formalaşma mərhələsini əks etdirən kitabə və sairəni isə xüsusi ilk mənbələr adlandırmaq lazımdır” [1.S.31]. İlk mənbələr dilin dövrlər üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinin açılmasında əvəzsiz rol oynayır.

Təbii ki, zaman irəli getdikcə abidələrin həm sayı, həm də onların dillər üzrə çeşidlənməsi imkanları artır. Türk dillərinin yazılı abidələrinin ayrılıqda öyrənilməsinə kifayət qədər tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Lakin bu

^{*} AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu – baş elmi işçi, fil.ü.f.d., dos., E-mail: mr.abbas42@mail.ru

abidələrin müəyyən bir sistem olaraq öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir. Yazılı abidələr üzrə formalaşdırılmış ümumi fundamental işlərdən biri qədim türk lüğətidir [2]. Qeyd olunan əsər müstəqil leksikoqrafik vahiddir və əsas abidələrin mətnləri əsasında tərtib olunmuşdur. Bu lüğət sözdən abidəyə çıxışa imkan verir, bu və ya digər sözün hansı abidələrdə ifadəsini tapması barədə məlumatları müəyyən səviyyədə əhatə edir.

Müasir leksikoqrafiya geniş imkanlara malikdir. İndi lüğət növlərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Leksikoqrafiya ayrı-ayrı əsərlərin, müəlliflərin dili ilə bağlı müxtəlif lüğət növlərinin hazırlanması təcrübəsini qazanmağa imkan verir. Dil tarixi üçün leksikoqrafiyanın bu imkanlarından bəhrələnmək son dərəcə vacibdir. Ona görə də yazılı abidələrin leksikoqrafiyası məsələsi indi ayrılıqda bir problem kimi ortaya atıla bilər. Yazılı abidələr əsasında hansı leksikoqrafik vasitələrin tərtibi mümkündür? Bu məsələni “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzrə aydınlaşdırmağa çalışaq.

Qeyd edək ki, müasir kompüter leksikoqrafiyası tətbiqi dilçiliyin mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Kompüter vasitələrinin, eləcə də ixtisaslaşdırılmış texnologiyaların tətbiqi dillərin təhlili və işlənməsi sahəsində yeni imkanlar açır. İnformasiya texnologiyaları, hər şeydən əvvəl, materialın toplanması və təhlili prosesini sürətləndirir.

Avtomatlaşdırılmış leksikoqrafiya tətbiqi linqvistikanın xüsusi istiqaməti olub informasiyanın əks etdirilməsinə, eləcə də lüğətin məzmununa münasibətdə yeni yanaşma üsullarını formalaşdırır. Lüğətçilik nəzəriyyəsi və təcrübəsinin müasir vəzifələri aşağıdakıları əhatə edir:

- 1) mövcud lüğət tiplərinin təkmilləşdirilməsi;
- 2) dövrün aktual tələblərinə cavab verən yeni lüğətlərin yaradılması;
- 3) mövcud lüğət növlərini müasir lüğət komplekslərində və terminoloji sistemlərdə birləşdirmək;
- 4) dillərin məşin fondları və korpusları əsasında leksikoqrafik fəaliyyətin kompüter metodologiyasını qurmaq.

Elektron lüğəti yaradılma üsuluna görə iki qrupa ayırmaq olar:

1) lüğət ənənəvi leksikoqrafiya metodları ilə yaradılır və elektron variantda da istifadə olunur. Bu halda lüğət elektron daşıyıcıda yerləşir, lüğət kitabın mikro və makrostrukturunu canlandırır, kompüter istifadəsi üçün yararlı olur. Belə lüğətdə informasiya axtarışı sözün kanonik, lüğət forması üzrə aparılır. İstifadəçinin sorğusu üzrə söz birləşmələrinin axtarışı da mümkündür. Axtarış sistemi sorğudakı söz və ya söz birləşməsi üzrə bütün mövcud lüğət məqalələrini seçməyə imkan verir;

2) lüğət kompüterlərin köməyi ilə bilavasitə elektron formatda təyin edilmiş prinsiplərlə qurulur.

Lüğətin təyinatına görə də təsnifat iki parametrlə üzrə aparılır:

1) tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulan ənənəvi *filoloji lüğətlər* (tezlik, əlifba və əks lüğətlər, tezaurus, konkordans);

2) informasiyanın avtomatik işlənməsi üçün istifadə edilən *elektron lüğətlər*.

Yazılı abidələr üzrə elektron lüğətçilikdə hər iki istiqamətdə lüğətlər hazırlamaq mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları əsasında ənənəvi lüğətçilik prinsipləri üzrə bir çox lüğətlər hazırlanmışdır [3; 4]. Məlumdur ki, ensiklopediyalar da lüğət növləri arasında yer alır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının hazırlanıb nəşr olunduğunu qeyd etmək olar.

Yazılı abidələrin kompüter dilçiliyi metodları ilə həm tədqiqi, həm də müxtəlif tip ənənəvi və elektron lüğətlərinin hazırlanması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə bir sıra işlər aparılmışdır.

Kompüterlərin köməyi ilə tərtib olunan lüğətlərdən ilki tezlik lüğətləridir. Tezlik lüğətləri statistik göstəricilər əsasında tərtib olunur. Bu tipli lüğət dildə işlənən leksik vahidlərin, morfemlərin, söz birləşmələrinin, ümumiyyətlə müxtəlif vahidlərin işlənməsinin kəmiyyət xarakteristikalarını özündə birləşdirir. Linqvistik statistika dil və nitq faktlarının kəmiyyət məsələlərini öyrənir. Dilçilikdə statistik tədqiqat müstəqil metod kimi tətbiqini tapmışdır və çox zaman linqvostatistika adlandırılır. Linqvistik statistika dilçiliklə elm və texnikanın başqa sahələrinin qovşağında meydana gələrək inkişaf edir.

Tezlik lüğətləri, bilavasitə leksik vahidləri əhatə etdikdə statistik model kimi, ümumi leksikologiyanın bir sıra problemlərini (lüğət tərkibinin nüvəsi, fəal və qeyri-fəal lüğət məsələləri və s.) həll etmək üçün material verir. Məsələn, Azərbaycan dilinin ilk tezlik lüğətində tezliyi 5 və ondan yuxarı olan 1892 vahid əhatə olunmuşdur. Tezliyi yüksək olan sözlər bütün sözlüyün 28,9%-ni təşkil edir. Həmin sözlər bütün mətnlərin 91%-ni, qalan 4640 söz isə mətnin 9%-ni təşkil edir [5.S.10].

Linqvistik statistika dilin tarixi inkişafının öyrənilməsi ilə əlaqədar bir sıra araşdırmalar aparmağa zəmin yaradır; dilin lüğət fondunun əsas aktiv hissəsini yaradan vahidlər üzə çıxarılır. Yazılı abidələrin xronoloji ardıcılıqla bu şəkildə tədqiq olunması dilin aktiv lüğət fondunda dəyişmələrin xüsusiyyətlərini açmağa kömək edir. Bu prosesdə həmçinin sözdə baş vermiş fonetik, qrafik dəyişmələr də üzə çıxır. Leksik fondda dəyişmə tempini müəyyənləşdirməyi öyrənən qlottoxronologiya da statistik metodlara əsaslanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin ilk tezlik lüğəti 1997-ci ildə nəşr olunmuşdur. 1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mükəmməl tənqidi mətni əsasında (tərtibçilər F.Zeynalov, S.Əlizadə) abidənin statistik-linqvistik təhlili işi yerinə yetirilmiş və abidənin iki tezlik lüğəti və bir əks lüğət-tezlik, əlifba-tezlik və əks-əlifba lüğətləri tərtib edilmişdir.

Tezlik lüğəti 10.000-ə yaxın (9852) söz-termini əhatə edir. Dastanda işlənən sözlər burada işlənmə tezliklərinə görə azalma sırası ilə verilmişdir. Tezliyi 200-dən yuxarı sözlər ardıcılıqla sıralanmışdır: *dedi* (731), *aydır* (714), *bir* (505), *qara* (348), *Qazan* (313), *nə* (304), *gəldi* (184), *ağ* (230), *bu* (224), *xanım* (223), *ol* (212), *mərə* (212).

İlk növbədə əlifba-tezlik siyahısının çapı məqsəduyğun hesab olunmuşdu. Kitabça tərtibçilərin öz təşəbbüsü ilə çap olunmuşdu və “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinə müəlliflərin kiçik hədiyyəsi idi [4].

Əlifba-tezlik siyahılarında söz-formalar tezliyə görə deyil, əlifbaya görə düzülmüşdür. Hər hansı bir söz-formanın tezliyini öyrənmək istədikdə onu əlifba sırasına görə asanlıqla tapmaq olar. Əlifba-tezlik siyahısında müxtəlif tezliyə malik sözlər yanaşı işlənə bilər. Məsələn, əlifba-tezlik siyahısında tezliyi 20-yə bərabər olan “*av*” sözü tezliyi 6 olan “*abdəst*” sözündən sonra gəlir və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli fərmanı ilə əlaqədar “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin statistik tədqiqatı tam şəkildə çap olundu [6].

Yeni lüğətə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili nəticəsində alınmış əks-əlifba siyahısı da daxil edildi. Bu siyahıda sözlər sonuna görə əlifba ilə sıralanmışdır. Məs., *baba, oba, yuva* sözləri bu siyahıda yanaşı gəlir. Əks-əlifba abidənin meydana gəldiyi vaxtlarda sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə formalarının müəyyənləşdirilməsi baxımından çox maraqlıdır. Bu və ya digər şəkilçi formasının işləkliyini və ya qeyri-ışləkliyini aşkar etmək dil tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılara qiymətli faktlar verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili kompüterlərin Azərbaycan dili tarixinə tətbiqi sahəsində ilk təcrübədir. Göstərilən işin gələcəkdə daha dərinlən işlənməsinə, konkretləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Məsələn, abidədə işlənən söz əsaslarının, kök sözlərin və şəkilçi formalarının statistik təhlili qiymətli nəticələr əldə etməyə imkan verərdi. Ayrı-ayrı boylar üzrə söz-formaların, əsasların, kök sözlərin, şəkilçi formalarının statistik təhlili dastanı təşkil edən boyların müxtəlif dövrlərdə yaranması ilə əlaqədar mövcud mübahisələrə bir aydınlıq gətirə bilərdi. Tədqiqatın bu cəhətlərinin gələcəkdə daha dərinlən işlənməsinə böyük ehtiyac duyulur [7.S.154].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ümumi tezlik lüğəti dilçilərə və mətnşünaslara bir sıra məsələlərin həlli üçün kifayət qədər material verir. Bununla belə, abidə əsasında başqa tezlik lüğətlərinin yaradılmasına da ciddi ehtiyac duyulur. İlk növbədə abidənin hər bir boyu üzrə tezlik lüğətlərinin tərtib olunması lazım gəlir. Belə olan halda tədqiqatçılar hər bir boyda işlənən söz-formaların, kök və əsasların, şəkilçi zəncirlərinin işlənməsinin kəmiyyət göstəriciləri haqqında məlumat ala bilər, bu isə boyların müqayisəli təhlilində əvəzsiz material olacaqdır. Boyların tezlik lüğətləri əsasında müqayisəli tədqiqatı azışlənən sözlər üzrə aparıldıqda daha maraqlı nəticələr əldə etməyə əsas verir. Bu məqsədlə boylarda tezliyi 1-dən 5-ə və ya 1-dən 10-a qədər olan sözlərin müqayisəli öyrənilməsi işini həyata keçirmək olar. Tədqiqatçılar müəyyən sözlərin hansı boylarda işləndiyinə diqqət yetirirlər. Bu zaman daha çox az öyrənilmiş, az təsadüf olunan sözlər diqqət mərkəzinə çəkilir.

Onu da qeyd edək ki, ilk tezlik lüğətinin tərtibçilərindən biri olan M.Mahmudovun fikrinə görə, “gələcəkdə dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrinin müqayisəli linqvostatistik təhlilinin aparılması faydalı olardı. Ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri və boylar üzrə linqvostatistik tutuşdurmalar və ümumiləşdirmələr Vatikan və Drezden nüsxələrindəki fərqlərin elmi izahına imkan verərdi. Statistik araşdırmaların son mərhələsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yarandığı dövrlərlə səsleşən digər mətni ilə müqayisəsi ilə yekunlaşa bilər” [7.S.155].

Yazılı abidələrin tədqiqi zamanı sözlərin distributiv imkanlarını aydınlaşdırmağa da böyük əhəmiyyət verilir. Bu və ya digər sözlərin hansı ətrafda işlənməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə bu sözün bütün abidədə hansı kontekstlərdə istifadə olunmasını axtarmaq lazım gəlir.

Elektron leksikoqrafiyanın bu sahədə imkanları genişdir. Fikrimizcə, yazılı abidələrdəki söz-formaların distribusiyası konkordanslarda maksimal şəkildə əhatə olunur. Konkordans – söz-formanın işləndiyi kontekstlə birgə verilməsi prinsipi üzrə hazırlanan leksikoqrafik vasitədir. Bu vasitə əlifba prinsipi ilə tərtib olunur. Söz-formadan sonra lüğət məqaləsində həmin sözün işləndiyi qısa kontekst verilir. Aşağıdakı konkordans məqalələrinə aid bəzi nümunələr verilmişdir:

Talusın – iki talusının 1 arasında.
 Üzəngiyə – üzəngiyə qalqıb.
 Üz atdı – qatı çəkdi, uz atdı [8.S.37].

Tərtib edilmiş nümunələrdə konkordans məqaləsi söz-forma deyil, kök və əsas üzrədir. Konkordans söz-forma əsasında da tərtib oluna bilər. Bu halda nümunələr başqa cür olacaqdır:

Talusının1 – iki talusının arasında.
 Üzəngi – üzəngiyə qalqıb.
 Üz atmaq – qatı çəkdi, uz atdı [8.S.37].

Konkordansın daha keyfiyyətli olması üçün məqalə hissəsində verilən kontekstlərin tamlığı vacib şərtidir. Bu halda kontekst daha geniş, çox zaman tam cümlə şəklində seçilir. Məsələn,

Talusının – Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusının bir arasında urub çıxdı, yıxdı [8.S.37].

Dil tarixinə aid tədqiqatlarda sözün bir kontekstdə verilməsi çox zaman kifayət etmir. Tədqiqatçı bu sözün işləndiyi başqa nümunələrlə də maraqlanır. Elektron konkordanslar bu problemin həllinə zəmin yaradır. Məsələn:

İKİ/EKİ – “Yad qızı həlalım var, andan mənim iki oğlancığım var, əmə-nətim var, ısmarlaram anlara, andan socra mənim canım alasan”, – dedi.

İki oğlancığı öksüz qomağıl! – dedi [8.S.83].
Alursan, ikimüzün canın bilə alğıl! [yənə orada]
Qorsac ikimüzün canın bilə qoğıl! [yənə orada]
Ol iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim! – dedi [yənə orada].
Sağına-soluna eki qoşa yay çəkərdi [8.S.85].

Bu nümunədə “iki” sözünə aid müxtəlif nümunələr verilmişdir. Konkordansda *iki* sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş *eki* fonetik variantı da qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da *iki* və *eki* çox işlənmişdir. Verilmiş nümunələr *iki/eki* olan çox az sayda konteksti əhatə edir. Tam kontekstli konkordansda bu sözün işləndiyi bütün kontekstlər toplanır. Elektron

konkordans nümunə gətirilən kontekst hissəsinin yazılı abidə mətnində axtarılmasına da imkan verir. Yəni konkordansda hər bir nümunəni aktiv rejimdə yerləşdirmək mümkündür. İstifadəçi bu nümunənin olduğu yeri tapmaq üçün həmin nümunənin üzərində düyməni basmaqla abidə mətninə keçid ala bilər.

Yazılı abidələrin dilini öyrənmək üçün abidəyə və ya ondakı leksik vahidlərə aid başqa məlumatlarla tanış olmağa daim ehtiyac hiss olunur. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” konkordansını daha geniş şəkildə tərtib etmək mümkündür. Məsələn, *eki* sözünün başqa yazılı abidələrdə işlənməsinə aid nümunələrə keçid yaratmaq olar. *Eki* variantı ilə bağlı tədqiqatçıların məqalələrini müəyyən blokda yerləşdirmək və onlara keçid də reallaşdırıla bilər. Söz birləşməsi və hətta cümlə səviyyəsində konkordanslar hazırlamaq mümkündür.

Beləliklə, aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətni üzrə elektron lüğətlərin müxtəlif və geniş variantlarını hazırlamaq olar. Bu sahədə işlərin aparılması Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə türk dillərinin yazılı abidələrinin müxtəlif parametrlər üzrə bir araya gətirilməsi məsələsinin həlli ilə nəticələnər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, s.1.
2. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999.
4. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili. Bakı, 1997.
5. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti. Bakı: Elm, 2015.
6. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999.
7. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
8. Kitabi-Dədə Qorqud, (Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə) Bakı: Yazıçı, 1988.

*Ab-
bas Abbasov*

Bases of Lexicography of the Written Monuments (On the Basis of the Epos of “The Book of Dada Gorgud”)

Abstract

The article deals with the compilation problems of different kinds of dictionaries on the basis of written monuments. The analysis of the explanatory dictionaries compiled on the basis of the Epos of “The Book of Dada Gorgud” is carried out. The principles of new electronic dictionaries on the basis of the Epos are investigated here as well.

Preparation principles and forms of the concordance on the basis of “The Book of Dada Gorgud” are commented. The importance of special electronic dictionaries concerning written monuments in the history of language is also highlighted in the article.

Key words: *a written monument, a frequency dictionary, an alphabet frequency dictionary, an opposite alphabet dictionary, a concordance.*

Аббас Аббасов

Основы лексикографии письменных памятников (на основе эпоса «Деде Горгуд»)

Р е з ю м е

В статье рассматриваются вопросы составления различного рода словарей на основе текстов письменных памятников. Проводится анализ составленных на основе эпоса «Деде Горгуд» словарей, исследуются принципы составления новых электронных словарей. Излагаются принципы подготовки и формы конкорданса на основе эпоса «Деде Горгуд». Раскрывается значение специальных электронных словарей в исследовании истории языка.

Ключевые слова: *письменный памятник, частотный словарь, алфавит частотный словарь, контр-алфавитный словарь, конкорданс.*
